

Олена Чорнобай

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та філософії права
labau@i.ua

ФЕНОМЕН ЦИЦЕРОНА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РИТОРИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

© Чорнобай О., 2017

На основі аналізу творчої спадщини видатного римського оратора, філософа, політичного діяча, насамперед окремих його судових промов, з'ясовано особливості риторичної аргументації, яку він застосовував з метою доказування й переконування опонентів у судових засіданнях, акцентовано на тому, що визначальні теоретичні положення, спрямовані на розвиток ораторського мистецтва, обґрунтовані у трактатах Цицерона, побудованих на глибокому знанні й переосмисленні доробку мислителів Античності, водночас ґрунтувалися на узагальненні власного практичного досвіду.

Ключові слова: Цицерон; ораторське мистецтво; аргументація; доказування; риторика; промова; трактат.

Елена Чорнобай

ФЕНОМЕН ЦИЦЕРОНА: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА РИТОРИЧЕСКОЙ АРГУМЕНТАЦИИ

На основе анализа творческого наследия выдающегося римского оратора, философа, политического деятеля, прежде всего отдельных его судебных речей, выяснены особенности применяемой им риторической аргументации с целью доказывания и убеждения оппонентов в судебных заседаниях, акцентировано на том, что определяющие теоретические положения, направленные на развитие ораторского искусства, обоснованные в трактатах Цицерона, построенных на глубоком знании и переосмыслении наследия мыслителей античности, в то же время базировались на обобщении собственного практического опыта.

Ключевые слова: Цицерон; ораторское искусство; аргументация; доказывание; риторика; речь; трактат.

Olena Chornobai

Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of Theory and Philosophy of Law
Ph. D., Assoc. Prof.

CICERO PHENOMENON: THEORY AND PRACTICE OF RHETORICAL ARGUMENTATION

Based on the analysis of creative heritage famous Roman orator, philosopher and politician, especially some of his judicial speeches found features applied his rhetorical

argument for the purpose of proving and convincing opponents in court proceedings, attention is focused on the fact that determining the theoretical provisions aimed at development of public speaking, justified in the treatises of Cicero, built on a deep knowledge of rethinking and revision thinkers of antiquity, while based on a synthesis of his own practically experience.

Key words: Cicero; public speaking; argument; proving; rhetoric; speech; treatise.

Постановка проблеми. Історико-політична і філософсько-правова спадщина античності протягом багатьох віків постійно привертала, а особливо у наш час привертає увагу науковців і громадськості, зокрема, насамперед, з тієї причини, що на здобутках греко-римської культури основана сучасна західна цивілізація. Загально визнаним є той факт, що більшість сфер нинішнього буття звідти опосередковано започатковані, особливо якщо йдеться про культуру, науку, зокрема юриспруденцію, та політику. В політико-правовій сфері такі форми суспільної організації, як демократія і республіка, є джерелами практичного і теоретичного досвіду для сучасності. У цьому контексті актуальними для вивчення є не лише приклади будівництва на певних нормативно-правових засадах демократичного устрою у давньому світі, а й випадки занепаду та руйнування усталених політичних систем. З цього погляду класичним прикладом є криза Римської республіки – затяжний і драматичний процес, що розтягнувся практично на ціле століття і являв собою окрему епоху давньоримської історії. Цей процес позначився громадянськими війнами, деформацією політико-правових інститутів, соціальними зрушеннями. Водночас це була епоха сильних та видатних особистостей, здатних не тільки успішно протистояти величезній державі із розбалансованою соціально-політичною системою, а й змусити цю державу підкоритися їхнім індивідуально-публічним інтересам і прагненням. До таких особистостей належав Марк Туллій Цицерон (106–43 рр. до н. е.) – давньоримський політичний діяч і соціальний мислитель, теоретик і практик права (блискучий адвокат), один із найвидатніших риторів античності, теоретик красномовства, зокрема юридичного ораторського мистецтва, за визнанням учених, своєрідний символ його досконалості, яка характеризується не лише витонченістю форми, а й глибиною змістового наповнення й переконливістю аргументації.

Уже понад дві тисячі років літературна спадщина Цицерона привертає увагу представників різних галузей гуманітаристики. Не знижується інтерес до неї й юристів, насамперед тих, що досліджують римське право, яке має особливий культурний і юридичний статус, оскільки визнано своєрідним містком між античністю і сучасністю, сприяє наповненню новими сенсами сучасних правових систем європейського типу. І яких би сфер сучасного правового простору не торкалися науковці, багатьом з них тією чи іншою мірою доводиться осмислено заглиблюватися у зміст явищ римської правової реальності, для відтворення і репрезентації якої Цицерон зробив дуже багато.

Аналіз дослідження проблеми. Десятки поколінь мислителів і практиків (а у світовому наукознавстві ось уже понад дві тисячі років існує, невпинно розвивається як окрема галузь знання цицеронознавство), визнаючи величезний вплив спадщини Цицерона на формування і поширення римської політико-правової та філософської думки, спиралися на його досягнення, нерідко безпосередньо відштовхуючись від його ідей, положень чи визначень, творили римське державо- і правознавство. Один із укладачів фундаментальної антології світової правової думки Д. Дождєв, підкреслюючи феномен Цицерона в історії людської цивілізації, зазначає: “Високий авторитет автора, риторична майстерність, надзвичайно широкий науковий та історичний світогляд, досвід практичного політика, могутній етичний заряд – усі ці якості поставили вчення в особливе становище, назавжди пов’язавши його з іменем самого Цицерона, а не будь-якого окремого напрямку античної філософії і правознавства. Посилання на Цицерона в епоху пізньої античності і в середні віки відразу ж пов’язувало те чи інше положення з вищими досягненнями людського духу і думки, надаючи судженню авторитета загальнозначущості” [1, с. 219].

Ще одну яскраву грань феноменальності видатного римлянина підкреслив італійський дослідник його спадщини М. Лентано: “Цицерон – найвеличніший латинський оратор усіх часів і його відмінна лінгвістична багатогранність, різнобічна культура, надзвичайна здібність змінювати

тон промови, – від іронії до пафосу, від агресії до блискучої салонної легкості, – роблять з кожної промови справжній шедевр, який майже завжди перевершує свої прямі юридичні та політичні цілі. Але Цицерон є також теоретиком ораторської майстерності як у політичній сфері, так і в галузі правознавства, конкретний досвід та інтелектуальні роздуми йдуть пліч-о-пліч однаковими кроками та підтримують один одного” [2, с. 779].

Цю високу оцінку поділяють українські науковці: “Усе найкраще з того, що римське ораторське мистецтво запозичило від греків і чого досягло воно у своєму розвитку на римському ґрунті, втілив у собі Марк Туллій Цицерон, лише залишив про себе пам’ять у віках як один із найвидатніших ораторів і теоретиків ораторського мистецтва, як чудовий ерудит і просвітитель Давнього Риму, чия багатогранна літературна спадщина була помітною у поступальному розвитку світової культури. Жодна особистість у новий час не досягла такого визнання, щоб її ім’ям називали окремих літературний період...” [3, с. 51]. Можна процитувати ще десятки подібних висловлювань, автори яких віддають належне Цицерону як видатному діячеві в історії світової культури, всебічно аналізуючи його творчу спадщину. Однак визнаємо слушним таке зауваження одного з авторитетних дослідників Давнього Риму М. Грабар-Пассека: “Не минає року, який би не вніс свого внеску в неосянжу літературу про Цицерона; кількість книг і статей про нього досягає кількох сотень (ці слова опубліковано ще на початку 60-х років. ХХ ст. – О. Ч.), і чи знайдеться дослідник, якому було б відоме все, що написано про Цицерона; але навіть при побіжному знайомстві з основними працями про Цицерона і висловлюваннями найвідоміших дослідників римської історії та літератури не можна не помітити розбіжності у думках про нього, що нерідко доходять до полеміки, жорстокий тон якої може видаватися дивним, адже йдеться про характер і оцінку людини, яка померла 2000 років тому. Незважаючи на те, що даних, які стосуються біографії Цицерона, є доволі, а його літературна спадщина дуже багата, можливо саме тому вчені не прийшли до єдиної думки про Цицерона як політичного діяча і людину, але його славу як оратора не оспорював майже ніхто...” [4, с. 367].

Безперечно, така однаковість оцінки зумовлена передовсім загальним визнанням високої майстерності риторичної аргументації, у чому переконує ознайомлення з промовами (їх збереглося 57) Цицерона, в яких оратор “поєднує відносну простість з майстерним застосуванням риторичних ефектів – періодизацією, ритмічністю, різноманітністю і багатством виразних засобів мови” [5, с. 37], а також із використанням доволі широкого арсеналу аргументів для утвердження своїх світоглядних позицій.

Враховуючи викладене вище, наважимося на спробу з’ясувати особливості риторичної аргументації, теоретичні засади та практична реалізація якої представлені у спадщині Цицерона, насамперед у його промовах, акцентувати на винятковості цього доробку, що дає підставу розглядати ці тексти як прецедентні, а їх творця як феноменальне явище в історії світової культури. У цьому і полягає **мета** цієї розвідки.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб якомога повніше осмислити значення багатогранної літературної спадщини Цицерона у поступальному розвитку ораторського мистецтва, зокрема юридичної риторики, потрібно хоча б у загальних рисах окреслити, що собою являло ораторство в ті давні часи. Розглядаючи античну риторику як систему, видатний дослідник культури й літератури античності М. Гаспаров зазначав: “Доказування і спростування в промові були найтісніше пов’язані з її конкретним предметом і тому найменше відповідали заздалегідь загаданим правилам. Тут головною ціллю, як і раніше, залишалося “переконати”, “пояснити”, лише рекомендувалося стежити: а) за групуванням доказів і контрдоказів (найвагоміші – на початок і в кінець, слабші – у середину, б) за пропорційністю їх розгортання, в) за виділенням найважливіших з них з допомогою засобів, що “прикрашають” і “хвилюють” . Якраз тут розгорталася вся складна апаратура “статусів” і “локусів”; і тут також розрізнявся порядок викладу “природний”, в логічній послідовності, та “штучний”, з відступами від нього. Особливе вміння вимагалось від захисника, який говорив другим: іноді йому доводилося одразу ж перебудувати заготовлену промову, щоб пристосуватися до спростування неочікуваної аргументації противника” [6, с. 38].

Цицерон, юридична діяльність якого тривала майже все його життя і відбувалася в різних суспільно-історичних умовах, з відомими змінами його соціально-політичних орієнтацій і симпатій, спричинився до того, що римське ораторське мистецтво, запозичивши від греків усе найкраще, досягло потужного розвитку і небувалого визнання. Цьому сприяли не лише ґрунтовне розроблення риторичної концепції (маємо на увазі широковідомі три трактати про ораторське мистецтво), а його практика як адвоката, як трибуна в сенаті чи на форумах. Перший успіх 26-річному адвокату принесла промова “На захист Квінкція”, виголошена у 81 р. до н. е., а на форумі 66 р. до н. е. він виступив як претор, який мав право скликати народні зібрання і звертатися до громадянської спільноти, на захист законопроекту, за яким надавалися великі повноваження Гнею Помпею. Переконливі судження і докази оратора вплинули на ухвалення позитивного рішення: “закон був прийнятий коміціями” [7, с. 413].

“Для судового і політичного оратора важливо було не стільки правдиво викласти суть справи, – вважають сучасні теоретики риторики, – скільки викласти її так, щоби слухачі повірили в її істинність. Отож для досягнення успіху Цицерон вдавався до комплексу заходів. Насамперед він відкинув обидва поширені в його часи стилі викладу – аттичний та азійський. Він створив власний ораторський стиль, який поєднав простоту і безпосередність аттичного стилю і пишність, інтелектуальність, почуттєвість азійського” [5, с. 55]. Крім такого “варіювання стилю”, як справжній новатор тієї епохи, Цицерон не лише вдосконалив техніку ораторського мистецтва, а й значно розширив межі форми його інтелектуального наповнення. У цьому можемо переконаватися на прикладі однієї з хрестоматійних (як зразок ораторської прози) промов, виголошеної в суді 62 р. до н. е. на захист поета Архія. І хоч добротний переклад цієї промови, який виконав визначний фахівець з питань античної культури – доцент Львівського університету Й. Кобов, не може відтворити усіх барв “цицеронової латини”, якою захоплювалися у вищих школах епохи Відродження, та усе ж україномовний текст дає змогу відчути вкрай необхідну для аргументативної переконливості стилістичну досконалість і точність вислову. У цьому ж контексті, принагідно, вважаємо слушним міркування Т. Олійника: “Стрункість, ґрунтовність, розгорнутий виклад, яскраві образи, вагомі думки, глибокий зміст в ораторській прозі Цицерона поєднуються з дивовижною свіжістю й соковитістю слова, ученістю, благородністю, чарівністю, витонченістю, великою силою і пристрасністю слова, ученістю, благородністю, чарівністю, витонченістю, великою силою і пристрасністю його думок” [8, с. 17].

Безперечно, для такої *ampully* (пишномовного вислову – у перекл. з лат.) у цього дослідника були серйозні підстави. І знову ж таки це підтверджується ознайомленням із текстом згаданої промови, яку цитуємо далі. Оскільки Цицерон, крім дотримання вимог щодо побудови й виголошення промови, значну увагу приділяв змістовому наповненню її, що відповідало його трактатові “Про добір аргументів”, в якому викладено як основу ораторства своєрідну “технологію” пошуку найпереконливішої доказової бази шляхом відповідного добору таких фактів, свідчень, які б слугували спростуванню необґрунтованих звинувачень тощо [2, с. 782], то щоразу, готуючись до виступу в суді як адвокат, ґрунтовно ознайомлювався із матеріалами та усіма обставинами справи. Саме так було і у випадку із захистом поета Архія.

Через різні обставини цей поет-грек (його епічні твори втрачені) позбувся громадянства, хоч мав усі підстави володіти ним. У молоді роки він багато і часто мандрував, знайомився з впливовими і шанованими римлянами, прославляв їх, а на старість зблизився з родиною Луколлів, в якій були претори і консули, високі сановники. Оскільки Архій жодного разу не проходив цензу, то якийсь Грацій, котрий діяв за вказівкою противників цього сімейства, звинуватив поета у незаконному присвоєнні прав римського громадянства, а це каралося ганебним вигнанням за межі держави.

Перед Цицероном стояло завдання довести : “1) факт приписки Архія до союзної общини; 2) факт його проживання в Італії; 3) факт своєчасної заяви з клопотанням про громадянство до претора” [9, с. 338–339]. Коротко охарактеризувавши особу свою підзахисного, виклавши як важливі аргументи приклади його спілкування і співпраці із низкою знатних людей, звертаючись до обвинувача, захисник промовив: “Якщо розглядати питання лише про законне одержання прав

громадянства, мені нічого більше говорити. Справа ясна. І справді, Граціє, що з цього можна піддати сумніву? Може, скажеш, що він не був приписаний у Гераклеї? Тут присутній Марк Лукулл, людина високоповажана, чесна, з почуттям відповідальності; він заявляє, що знає про цю справу не на підставі припущення, а з усією достовірністю, не з чуток, а як очевидець, не як свідок, а як учасник подій. Тут присутні посланці з Гераклеї, люди шановні, які прибули на цей суд з дорученням виступити зі свідченнями від імені общини. Вони твердять, що Архія було внесено до списків громадян Гераклеї. А ти ще вимагаєш офіційних списків Гераклеї, але ж вони, як усім нам відомо, згоріли під час Італійської війни внаслідок пожежі архіву. Це просто смішно не брати до уваги те, що ми маємо в нашому розпорядженні, а вимагати того, чого ми не можемо мати, замовчувати свідчення людей, а вимагати документів. Смішно, маючи у своєму розпорядженні свідчення вельмишановної людини, присягу і гарантію незаплямованого муніципія, знецінювати неспростовні докази, а вимагати документів, які, як ти сам кажеш, повсякчасно підробляють. Чи, може, він не жив у Римі? Він, що стільки років до одержання прав громадянства вибрав Рим, щоб зв'язати з ним всі свої справи і всю свою долю? Або, може, він не з'явився до претора? Більше того, його занесено до тих списків, які, на підставі заяви, зробленої перед колегією преторів, одні тільки є справжніми офіційними списками. В той час як списки Аппія, як твердили, зберігались дещо неакуратно, то до списків Габінія довір'я підірвала ще задовго до процесу його легководушність, а після вироку, внаслідок нещастя, що його спіткало, це довір'я зовсім пропало. Метелл, людина винятково чесна й скромна, виявив таку скрупульозність, що з'явився до претора Луція Лентуда і суддів, стурбований фактом виправлення одного імені. І ось на цих списках не побачите жодного виправлення при імені Архія. Якщо воно так, то що ж дає право сумніватися в його громадянських правах, тим більше, що його внесли до списків громадян в інших містах? Адже багатьом нічим не помітним і мало талановитим людям надавали права громадянства у Великій Греції без особливих заходів з їх боку. Невже ж жителі Регія, Локрів, Неаполя, Тарента не хотіли нагородити Авла Ліція, високоталановитого поета, привілеями, які щедро роздавались сценічним акторам? Як же так? Інші правдою і неправдою прослизали в списки цих муніципіїв не лише після надання муніципіям громадянських прав, а навіть після оголошення закону Паппія, а ми відмовимо Авлу Ліцінію, який навіть не посилається на ті списки, куди його внесли, бо він хотів завжди бути громадянином Гераклеї” [10, с. 419–420].

Після цих емоційних риторичних запитань оратор, якого слухала така поважна аудиторія, продовжував викладати свої аргументи, водночас наголошуючи на величезному значенні літератури для суспільного прогресу. Такий відступ він зробив для того, щоб звернутися до тих, від кого залежить доля підзахисного: “Судді! Врятуйте благородну людину, за яку ручаються його давні авторитетні друзі, людину, настільки талановиту, наскільки повинен бути той, прихильність якого намагаються наввипередки придбати для себе найвидатніші люди. Справа його справедлива, тому що її підтверджує право, повага муціпія, свідчення Лукулла, списки Метелла. Беручи це до уваги, прошу вас дуже, судді, – якщо люди такого великого таланту мають право не тільки на заступництво людей, а й богів, – візьміть під свою опіку поета, який завжди прославляв вас, ваших полководців, подвиги римського народу і обіцяє увічнити недавні внутрішні незгоди, які ми з вами пережили, того, що належить до людей, яких усі шанують і називають священними, і замість того, щоб скривдити його суворістю рішення, підбадьорте його своїм Благородством.

Вірю, судді, що моя коротка, як звичайно, і проста промова в цій справі зустріла ваше загальне схвалення. Сподіваюсь також, що ви не дорікаєте мені за те, що, відходячи від прийнятого в суді звичаю, я торкнувся письменницького таланту обвинуваченого і взагалі суті поетичної творчості. В тому, що головуєчий слухав мої міркування (аргументативні. – *О. Ч.*) доброзичливо, я глибоко переконаний” [10, с. 424].

Процес закінчився виправданням Архія [9, с. 338]. Отже, ця промова – свідчення ще одного професійного успіху Цицерона-адвоката, досягнутого великою мірою завдяки ефективному використанню засобів риторичної аргументації. З-поміж широкого спектра цих засобів саме у цій промові оратор надав перевагу добору такого аргумента до авторитету, який гарантував прагматичну прийнятність. Н. Колотілова, досліджуючи проблематику аргументу до авторитету,

зазначає: У своїй “Топіці” він (Цицерон. – *О. Ч.*) так само, як і Аристотель, поділяє топоси (“місця”), з яких беруть доведення, на дві групи: ті, що пов’язані зі справою, й ті, що не пов’язані. Ця друга група доведень ґрунтується на свідченнях: “...свідченням ми називаємо все, що добувають з якогось стороннього предмету заради набуття довіри” (авторка цитує мислителя. – *О. Ч.* [11, с. 74]). І далі продовжує викладати його аргументативні міркування: “Для того ж, щоб отримати довіру, пише Цицерон, шукають авторитет. Джерел авторитету є багато. Насамперед він надається природою або часом. Природний авторитет давньоримський оратор пов’язує виключно з мужністю. Проте час також дає багато того, що допомагає викликати довіру. На думку Цицерона, це талант, багатство, вік, вдача, майстерність, досвід, необхідність, навіть збіг обставин. Звичайно, що всі ці риси не пов’язані з логосом, однак вони створюють авторитет і дають можливість більше вірити тому, хто виголошує промову” [12, с. 21].

Однак зазначимо, не лише тільки ці речі можуть зміцнити довір’я до оратора і до справи, яку він відстоює, це досягається за рахунок “уміння володіти великою силою переконування”, що набувається досвідом, а “людям досвідченим звичайно вірять” [11, с. 74].

Досвід Цицерона-практика був втіленням у життя його ґрунтовної теорії риторики, яка викладена у трьох трактатах: “Про оратора”, “Оратор” і “Брут”, які він написав у останні роки життя. У цих творах узагальнено його понад сорокарічну практику, глибокі знання з теорії ораторського мистецтва, основані на оволодінні логікою, етикою, філософією, історією. За його концепцією, промова, насамперед судова, повинна складатися з шести частин, але головною в ній має бути четверта – доказ. Найбільша сила промови, як вважав Цицерон, полягає в її змістовності, у вмінні логічно викласти добрані докази, у продуманому розташуванні матеріалу. Серед засобів, які слід застосувати для доведення, Цицерон виділяв ампліфікацію (“розширення предмета”), яку він називав “могутньою аргументацією”. Він радив ораторам використовувати цей мовний засіб (перебільшення через нагромадження слів, думок з метою емоційного нагнітання); у сучасному мовознавстві “ампліфікація (з грецьк. – поширюю, збільшую) – стилістична фігура мови, що полягає в нагромадженні однорідних мовних засобів для підсилення експресивності висловлювання;... нагромадження висловів, багатослів’я” [13, с. 41].

Цицерон вважав, що “вища вартість красномовства у тому, щоб поширити свій предмет. Поширення служить не тільки посиленню чи звеличенню чогось у мові, а й применшенню і знищенню. Воно потрібне в усіх місцях, щоб надати мові доказовості...” [14, с. 225–226]. Класичний приклад використання цього аргументативного засобу оратор продемонстрував як обвинувач у справі намісника Верреса, яка розглядалася 110 днів. На судових засіданнях Цицерон, вперше і єдиний раз виступаючи у такому статусі, виголосив п’ять промов, одна з яких стосувалася страт, без вироків судів. Така доля спіткала римського громадянина Гавія, якого не мали права карати. Обурюючись сваволею владоможців, насамперед звинувачуваного претора, Цицерон вигукує: “О солодке ім’я свободи! О виключне право, пов’язане з нашим громадянством! О трибунська влада, якої так дуже хотілося римському плебсові й яку нарешті йому повернули! Чи то так низько впали всі ці настанови, що римського громадянина... могли на форумі зв’язати і шмагати різками за наказом людини, яка отримала... знак милості римського народу... І ти наважився розіп’яти чоловіка, який назвався римським громадянином?” [7, с. 158].

Як прихильник ідеї природного права, Цицерон визнавав авторитет природного закону над усім сушим. “Для Цицерона, – пише В. Вовк, – закон є силою самої природи, критерієм права і безправ’я. Тому при обґрунтуванні права необхідно виходити з цього вищого і загального для всіх часів і народів закону, який виник раніше за будь-які інші писані закони і будь-які держави” [15, с. 35–36]. Саме така ідея пронизувала спрямованість риторичної аргументації видатного оратора-гуманіста.

“Основними ж “природними правами” Цицерон, як і більшість античних стоїків, а тим більше ренесансних неостоїків, – зазначає М. Рогович, – вважав, по-перше, право на існування як окремого індивіда, так і найбільшого “природного” об’єднання подібних до нього істот, які становлять римський народ, – держави; по-друге, право вибору (звичайно, право громадян тієї чи іншої держави, а не всіх людей, які мешкають у ній, тобто на її території) – основний принцип

демократизму; по-третє, право власності. Отже, це були саме ті “природні” права, які в новій, пристосованій до змінених умов суспільного розвитку інтерпретації в добу Відродження лягли в основу європейських буржуазних, ранньокapіталістичних державно-правових теорій “природного права” [16, с. 8].

Крім того, ще одним важливим надбанням світової юриспруденції, а відтак і національних шкіл цієї науки, зокрема і української, став внесок Цицерона у цивілістику. У його промовах аргументативно трактується поняття “добросовісність”, яке сучасні науковці визначають як “презумовану у законі і підсилювану законом у передбачених ним випадках одну з ознак усвідомлено вчинюваних учасником цивільних відносин гранично допустимих дій чи утримування від них на засадах самообмеження у здійсненні своїх прав, чесності і поваги стосовно інших потенційних учасників цивільних відносин” [17, с. 48]. Підкреслюючи, що Цицерона “можна вважати першим відомим історіографом добросовісності (*bona fides*)”, яка, до речі, визначається як одна із загальних засад цивільного законодавства України (ч. 6 ст. 3 ЦК України), І. Шаркова зазначає: “Показово, що Цицерон зібрав цілу “колекцію” судових казусів, у яких фігурують різні способи зловживання правом (*mala fides*) та апеляції до *bona fides* під час винесення рішень у цих справах. Важливо, що частина цих фрагментів збереглася до наших днів” [18, с. 6–7]. А значить, маємо ще одну можливість переконатися у багатогранності феномена давньоримського мислителя.

Висновки. Життєвість і непересічна актуальність спадщини Цицерона, одним із провідних гасел якого було: “*Salus populi suprema lex esto*” (“Нехай благо народу буде вищим законом”), полягає насамперед у тому, що він з-поміж інших широко використовував найрізноманітніші аргументативні прийоми, які сам теоретично обґрунтував і пропонував застосовувати ораторам. Поєднуючи теоретичну діяльність із повсякденною практикою, Цицерон демонстрував зразки високої майстерності в красномовстві і як новатор, і як еkleктик-просвітитель, популяризатор творчості античних мислителів, з доробком яких був чудово обізнаним. Певною мірою творчо осмисливши і відповідно до нових суспільно-політичних умов інтерпретувавши основні посили (меседжі) цього доробку, він став засновником нового стилю в ораторському мистецтві, істотно розширивши і збагативши його аргументативну базу.

1. *Антология мировой правовой мысли : в 5 т. Т. 1. Античность. Восточные цивилизации.* – М. : Мысль, 1999. – 750 с. 2. *Лентано Маріо. Цицерон : між риторикою і політикою / Історія європейської цивілізації. Рим / під ред. Умберто Еко; пер. з італ.* – Харків : Фоліо, 2014. – С. 779–784. 3. *Куньч З. Риторика : підручник / Зоряна Куньч, Галина Городилівська, Ірина Шмілик.* – Львів : Вид-во Львів. політехніки. – 496 с. 4. *Грaбарь-Пассек М. Марк Туллий Цицерон // Цицерон. Речі : в 2-х т. Т. 1. Годы 81–63 до н. э.* – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 367–385. 5. *Білецький О. Античні літератури. Вступ до текстів / О. Білецький // Антична література : хрестоматія / упоряд. О. І. Білецький.* – 2-ге вид., допов. – К. : Радянська школа, 1968. – С. 11–46. 6. *Гаспаров М. А. Античная риторика как система / М. А. Гаспаров // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика.* – М. : Наука, 1991. – С. 27–59. 7. *Цицерон Марк Туллий. Речі : в 2-х т. Т. 1. Годы 81–63 pp. до н.э.* – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 444 с. 8. *Олійник Т. І. М. Туллий Цицерон – вершина римського красномовства / Т. І. Олійник.* – К. : Либідь, 1990. – 92 с. 9. *Цицерон Марк Туллий. Речі : в 2-х т. Т. 2. Годы 62–43 до н. э.* – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 400 с. 10. *Цицерон. Промова на захист поета Архія / перекл. Й. Кобова // Антична література : хрестоматія / упоряд. О. І. Білецький.* – 2-ге вид., доповн. – К. : Радянська школа, 1968. – С. 418–424. 11. *Цицерон. Топіка / пер. А. Е. Кузнецова // Цицерон. Естетика : Трактати. Речі. Письма.* – М. : Искусство, 1994. – С. 56–80. 12. *Колотілова Н. А. Аргумент до авторитету в риторичі та логіці / Н. А. Колотілова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія. Політологія.* – 2011. – Вип. 101. – С. 20–23. 13. *Загнітко Анатолій. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни : у 4-х т. Т. 1 / А. П. Загнітко.* – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 402 с. 14. *Цицерон. Об ораторе // Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / пер. с лат.* – М. : Наука, 1972. – С. 75–252. 15. *Вовк В. М. Бівалентність римської правової дійсності : монографія /*

В.М. Вовк. – Полтава : Полтавський літератор, 2011. – 352 с. 16. Рогович Мирослав. На варті держави і закону / Мирослав Рогович // Цицерон Марк Туллій. Про державу. Про закони. Про природу богів / пер. з латин. В. Литвинов. – К. : Основи, 1998. – С. 5–25. 17. Борисова В. І. Словник цивільного права / В. І. Борисова, С. Н. Приступа, В. С. Козадаєв. – Харків : Фактор, 2012. – 176 с. 18. Шаркова І. М. Римське приватне право (казуси добросовісності) : навч. посіб. / І. М. Шаркова. – К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. – 101 с.

REFERENCES

1. Antologija mirovoj pravovoj mysli [Anthology of the world legal thought] : v 5 t. T. 1. Antichnost'. Vostochnye civilizacii. – Moskva : Mysl', 1999. – 750 p. 2. Lentano Mario. Tsytseron : mizh rytorykoyu i politykoyu [Cicero: between rhetoric and politics] / Istorija yevropeys'koyi tsyvilizatsiyi. Rym / pid red. Umberto Eko; per. z ital. – Kharkiv : Folio, 2014. – pp. 779–784. 3. Kun'ch Zoryana. Rytoryka [Rhetoric] : pidruchnyk / Zoryana Kun'ch, Halyna Horodylivs'ka, Iryna Shmilyk. – L'viv : Vyd-vo L'viv. politekhniki. – 496 p. 4. Grabar'-Passek M. Mark Tullij Ciceron [Mark Tullius Cicero] // Ciceron. Rechi : v 2-h t. T. 1. Gody 81–63 do n. je. – Moskva : Izd-vo ANSSSR, 1962. – pp. 367–385. 5. Bilets'kyy O. Antychni literatury. Vstup do tekstiv [Ancient literature. Introduction to text] / O. Bilets'kyy // Antychna literatura : khrestomatiya / uporyad. O.I. Bilets'kyy. – 2-he vyd., dopovn. – Kyiv : Radyans'ka shkola, 1968. – pp. 11–46. 6. Gasparov M. A. Antichnaja ritorika kak sistema [Ancient rhetoric as a system] / M. A. Gasparov // Antichnaja pojetika. Ritoricheskaja teorija i literaturnaja praktika. – Moskva : Nauka, 1991. – pp. 27–59. 7. Ciceron Mark Tullij. Rechi [Speeches] : v 2-h t. T. 1. Gody 81–63 rr. do n. je. – Moskva : Izd-vo AN SSSR, 1962. – 444 p. 8. Oliynyk T. I. M. Tullij Tsytseron – vershyna ryms'koho krasnomovstva [M. Tullij Cicero – top Roman eloquence] / T. I. Oliynyk. – Kyiv : Lybid', 1990. – 92 p. 9. Ciceron Mark Tullij. Rechi [Speeches] : v 2-h t. T. 2. Gody 62–43 do n. je. – Moskva : Izd-vo AnSSSR, 1962. – 400 p. 10. Tsytseron. Promova na zakhyst poeta Arkhiya [Speech in defense of the poet Arhij] / perekl. Y. Kobova // Antychna literatura : khrestomatiya / uporyad. O. I. Bilets'kyy. – 2-he vyd., dopovn. – Kyiv : Radyans'ka shkola, 1968. – pp. 418–424. 11. Ciceron. Topika [Topeka] / per. A. E. Kuznecova // Ciceron. Jestetika : Traktaty. Rechi. Pis'ma. – Moskva : Iskusstvo, 1994. – pp. 56–80. 12. Kolotilova N. A. Arhument do avtorytetu v rytorytsi ta lohitsi [The argument for the authority in rhetoric and logic] / N. A. Kolotilova // Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya : Filosofiya. Politolohiya. – 2011. – Vyp. 101. – pp. 20–23. 13. Zahnitko Anatolij. Slovnyk suchasnoyi linhvistyky : ponyattya i terminy [Dictionary of modern linguistics: concepts and terms] : u 4-kh t. T. 1 / A. P. Zahnitko. – Donets'k : DonNU, 2012. – 402 p. 14. Ciceron. Ob oratore [About the speaker] // Mark Tullij Ciceron. Tri traktata ob oratorskom iskusstve / per. s lat. – Moskva : Nauka, 1972. – pp. 75–252. 15. Vovk V. M. Bivalentnist' ryms'koyi pravovoyi diysnosti [Bivalentnist of Roman legal reality] : monohrafiya / V. M. Vovk. – Poltava : Poltavskyy literator, 2011. – 352 p. 16. Rohovych Myroslav. Na varti derzhavy i zakonu [On the watch of State and Law] / Myroslav Rohovych // Tsytseron Mark Tullij. Pro derzhavu. Pro zakony. Pro pryrodu bohiv / per. z latyn. V. Lytvynov. – Kyiv : Osnovy, 1998. – pp. 5–25. 17. Borysova V. I. Slovnyk tsyvil'noho prava [Dictionary of civil law] / V. I. Borysova, S. N. Prystupa, V. S. Kozadayev. – Kharkiv : Faktor, 2012. – 176 p. 18. Sharkova I. M. Ryms'ke pryvatne pravo (kazusy dobrosovisnosti) [Roman private law (integrity incidents)] : navch. posibnyk / I. M. Sharkova. – Kyiv : NDI pryvatnoho prava i pidpryyemnytstva NAPrN Ukrayiny, 2013. – 101 p.

Дата надходження: 04.03.2017 р.